

Bauerova »Teodiceja« iz 1892. – O Božjem djelovanju

Slavko PLATZ

Sažetak

Ovaj je priručnik napisao Antun Bauer krajem prošlog stoljeća i to kao prvo djelo takve vrste na hrvatskom jeziku. U ovom članku analizira se dio te knjige u kojoj se izlaže o Božjem djelovanju. Autor dijeli to djelovanje u tri skupine te raspravlja o Božjem znanju, o Božjoj volji i o Božjoj moći. Ovo djelo predstavlja početak suvremenog i kritički samostalnog rada o školskoj filozofiji u Hrvatskoj.

Uvod

Pojava Teodiceje Antuna Bauera na hrvatskom jeziku 1892. godine, prva takve vrste u nas, izaziva našu pozornost i zato joj želimo istražiti sadržaj, okolnosti i uzroke nastanka, to više što su slična djela u ono vrijeme u hrvatskom jezičnom području bila prava rijetkost. Nastala je kao priručnik studentima i zbog apologetskih potreba onoga vremena.

Sredinom prošloga stoljeća na kulturalnom i filozofskom obzorju događa se razvoj pozitivizma i materijalizma koji svojim sadržajem preplavljuju i zamračuju duhovne horizonte i umanjuju značenje kršćanske kulture i svega božanskoga u njoj. To je bio izazov za sveučilišnog profesora Antuna Bauera da studentima i akademskoj publici dadne na hrvatskom dostupno djelo o filozofskom pitanju Boga, pogotovo zato što je i kao član mlade ondašnje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti došao u sukob s njezinim članom Bogoslavom Šulekom koji je zastupao izričit materijalizam i anti-metafizičko usmjerenje filozofije. Bauer želi ovim filozofski utemeljenim djelom omogućiti svakom dobronamjerniku čvrstu teoretsku podlogu za obranu metafizičkog puta k Bogu i usmjerenje putova za učvršćenje vlastite vjere. Čini mi se da je to razlogom zašto je prvo napisao i izdao ovo djelo na hrvatskom jeziku. Poslije je uslijedila *Opća metafizika ili Ontologija*.

Po filozofskom uvjerenju Bauer je bio tomist, a u to doba upravo se taj smjer obnavlja pod nazivom neotomizma, i to na poticaj pape Leona XIII. i njegove enciklike *Aeterni Patris* iz g. 1879. koji je dao zamaha tomističkim studijama predlažući da se studij filozofije i teologije osobito naučava po idejama Tome Akvinskoga.

U ovom preglednom članku moja je zadaća izložiti dio Bauerove *Teodiceje* i to njezin treći dio koji obrađuje život Božji ili imanentno Božje djelovanje, tj. kako se Bog odnosi prema svome znanju i svojoj volji.

1. *Imanentno Božje djelovanje*

Unutarnje Božje djelovanje, tj. ono koje nazivamo imanentnim a koje počima i završava u subjektu – u Bogu obuhvaća Božje znanje, Božju volju i Božju moć. To je Bauer obradio u tri poglavlja.

a) *Božje znanje*

Raspravljajući o Božjem znanju Bauer to izlaže u tri članka: o znanju Božjem uopće, zatim o predmetu Božjeg znanja i kako Bog spoznaje.

1. Bog kao živi osobni duh ima znanje, htijenje i moć. – Bog je neograničeno umno biće i to se dokazuje a posteriori po već izvedenom fizikoteleološkom dokazu, jer Bog kao uzrok reda i savršenosti u svoj prirodi mora biti umno biće. Isto tako i a priori: Bog ne bi mogao biti uzrokom svega što postoji kad ne bi na svoj način obuhvaćao sve savršenosti stvorova. A spoznanje je savršenost bitka koji čini da stvari na netvarni način (*secundum esse intentionale*) u sebe primamo. To Božje znanje bitno je savršeno jer je ono u Bogu supstancija a ne *accidens*. Naime, spoznaja u Bogu nije različit čin od Božje supstancije. Zato je to znanje mudrost koja o sebi i za sebe jest (*subsistens*), apsolutno istinito i neprevrtljivo, vječni nepromjenljivi čin, on spoznaje jednim jedinim neposrednim zorom.

2. Predmet Božjeg znanja: Bog sama sebe najsvršenije i potpuno spoznaje jer ima savršeni um koji je sama Božja bît; zatim jer ima savršenu spoznatljivost onoga što se spoznaje. Naime, svaki je predmet to spoznatljiviji što je savršeniji njegov bitak i što je od tvari udaljeniji i što je savršenija nazočnost predmeta u umu. Taj se razmjer uma i predmeta u Bogu ostvaruje savršeno, narav Božja je sama sebi najspoznatljiviji bitak, dakle ima savršenu inteligibilnost, *comprehendit se ipsum*.¹

3. Bog spoznaje i sve što je moguće, kao i sve ono što spoznaje, što god je izvan njega bivstvovalo, što bivstvuje ili će bivstvovati. – To se izvodi iz neograničene i savršene spoznaje Božje. U toj spoznaji predmet mora biti spoznan kako je spoznatljiv, a to znači ne samo po sebi (tj. po Božjoj biti), nego i po mogućim odnosima s drugim bićima. Božja bit mora nekim savršenim načinom obuhvatiti sve što može imati bitak u kojojgod mjeri. To je zato moguće što neka ograničena bit nalikuje ili odgovara nekom stupnju neograničenog Božjeg bitka i svi su ograničeni stupnjevi u njegovu bitku. Spoznajući sebe, obuhvaća i njih, tj. spoznaje sve moguće ograničene biti ili sve što je moguće. »Bog dakle spoznaje sve supstancije (...) a spoznaje ih

¹ BAUER, Antun, *Naravno bogoslovje*, Zagreb 1892., str. 93.

potpuno, pa zato spoznajе i sve akcidente: sve promjene, što god će se u njima dogoditi».²

4. Bog odvijeka spoznajе slobodne čine. – To zapravo ne bi trebalo dokazivati nakon obrazložene teze da Bog odvijeka sve spoznajе. No, Bauer se osvrće na to zbog onih koji su tvrdili da Bog ne spoznajе buduće slobodne čine zbog njihove naravi što oni prije odluke volje nisu u uzroku opredijeljeni niti nužno sadržani. Božje je spoznanje vječni čin, sadrži sve buduće događaje, pa i slobodne. To se spoznanje ne usavršava vremenom jer novi vanjski *terminus* ništa ne mijenja u Božjoj biti.

Bog je nepromjenljivom vječnošću prisutan u svim vremenima, a stvari i događaji su samo u međusobnom vremenskom odnosu, da jesu ili još nisu. U Bogu toga nema jer nepromjenljivo bivstvuje sa svim vremenima. Ako ne možemo reći da Bog ne spoznajе prošle slobodne događaje, onda ne smijemo reći niti da ne spoznajе buduće slobodne događaje kao buduće nego ih gleda kao sadašnje, kad uključuje u sebi sve slobodne čine slobodnih uzroka. Sve zapravo proizlazi iz savršenog Božjeg znanja. Ne vrijeđa se tu niti dokida ljudska sloboda, jer nužnost je ovdje samo uvjetna koja ne pretječe slobodne odluke nego ih slijedi. Između Božjeg znanja i slobodnih ljudskih događaja samo je povijesna nužnost, a ne uzročna.³

5. Bog spoznajе sigurno i one slobodne čine, na koje bi se volja odlučila, da se ispune kakvi uvjeti. – Bauer smatra da su takve rečenice u sebi proturječne logički i metafizički pa jedna od njih mora biti neistinita, zato su, dakle, i uvjetni slobodni čini objektivno određena istina. Zatim, kad Bog ne bi spoznavao i takve čine, ne bi u njemu bilo promisla da vodi svijet k svrsi, ne bi bio začetnik reda nego sljepoće i nerazboritosti. Osim toga, o ovoj tvrdnji postoji suglasnost kršćanskih i nekršćanskih naroda koji se mole Bogu za ono što je za nas bolje. To se vidi i iz poganskih proročišta, kad se pitalo iz uvjerenja da božanstvu nije nepoznata slobodna budućnost.

Božje se znanje dijeli po predmetu koji spoznajе na nužno (sam Božji bitak) i slobodno (sve što izvan Boga bivstvuje) znanje; zatim na jednostavno poimanje, gledanje (*sc. visionis*) i srednje ili uvjetno znanje (*sc. media, futuribilium*). S obzirom na svrhu, Božje je znanje spekulativno (gleda sâm predmet i njegovu narav) i praktično (da se spoznato ostvari). – Ovdje Bauer spominje poznatu raspravu o srednjem znanju tijekom povijest. Fonseca i Molina dodali su s pravom, smatra Bauer, srednje znanje kao član razdiobe, no spomenuti su samo u bilješci i kaže da je oko ovoga velika borba, ali da se tu radi više o riječima negoli o samoj stvari.⁴

2 *Ondje*, str. 95.

3 Za dokaz tog tvrdnji Bauer se poziva na Augustina: »Sicut tu memoria tua non cogis facta esse, quae praeterierunt; sic Deus praescientia non cogit facienda, quae futura sunt.« Ovomu dodaje i Jeronima: »Non enim ex eo quod scit futurum aliquid, idcirco futurum est: sed quia futurum est, Deus novit, quasi praescius futurorum« (*ondje*, str. 99.).

4 *Ondje*, str. 103.

6. Kako Bog spoznaje? – Analogno našoj spoznaji gdje um spoznaje kao princip ili *medium quo* po spoznajnom liku (*species intelligibilis*) imajući razlog spoznavanja ili *medium in quo* trebali bismo govoriti i o Božjoj spoznaji. No takvo naše spoznavanje je diskurzivno pa zato i nesavršeno. Ne možemo pozitivnom pomišlju obuhvatiti Božje spoznavanje, ali mu moramo zaniijekati ikakvu nesavršenost. Jedino načelo ili spoznajni lik kojim Bog spoznaje (*medium quo, species intelligibilis*) jest sama neograničeno savršena Božja bit. Ljudski um je subjektivno i objektivno neodređen, u Bogu toga nema niti ikakva *potentia ad actum*, nego *actus purus*; niti *species intelligibilis* jer bi ona bila *accidens*. Poteškoća je u tome što smo mi sastavljeni, a Bog nije pa se izražavamo različitim principima, što je više borba riječima, kako misli Bauer.

Jedino pak sredstvo u kojem (*medium in quo*) Bog sve spoznaje što on nije, jest sama Božja bit. Ona je jedino neposredno i u sebi spoznano sredstvo (*primo et per se cognitum medium*) u kojem Bog spoznaje. U biti se može spoznati neposredno i u sebi jedino bit sama, a sve drugo spoznaje se u njoj kao u sredstvu. Bog neposredno u sebi to sadrži. Nema u njemu diskurzivnog spoznavanja po načelima već je jedan jedinstveni zor.

Kako Bog u svojoj biti kao spoznanom sredstvu sve spoznaje? – To je preteško pitanje, kaže Bauer, kako Božja bit predočuje Bogu sve što je izvan njega, kako napose predočuje buduće slobodne čine, kako one slobodne čine koji bi se dogodili uz stanovite uvjete? – Nema poteškoća što se tiče spoznavanja same mogućnosti niti kako Bog predočuje samo bivstvovanje stvari. No, poteškoća je prevelika kako Bog spoznaje slobodne buduće događaje koji ovise o slobodnoj volji. Možda *in signo rationis priori*, što je u njemu sadržano sve prije stvaranja svake volje? A opet sloboda mora biti zajamčena. Bauer iznosi poznatu lepezu mišljenja: a) mlađi tomisti, i još neki koji zabaćuju srednje znanje (ali ne imenuje nikoga) smatraju da je Bog unaprijed odlučio odrediti volju (*praedeterminare*) tako da se ni budući slobodni čini ne dogode bez Božje odluke. No, Bauer kaže da to uništava slobodu volje i poziva se na Tomu da moć volje mora odrediti svaki čin »(...) *non est ab alio determinante sed ab ipsa voluntate*«. ⁵ Kad bi Bog sve slobodne čine spoznavao u svojim odlukama, morao bi ih stvoriti nebrojene za sve moguće svjetove, a to ne odgovara savršenosti Božjoj. – Zatim navodi b) Suareza i još neke (opet ne imenujući nikoga): Bog spoznaje slobodne čine u njima samima, tj. u njihovoj objektivnoj istinitosti. Svi slobodni mogući čini jesu nešto objektivno istinito, dakle nešto što se može spoznati pa mogu biti predmet Božjeg znanja. – No, ni to tumačenje on ne prihvaća, jer ono ne tumači ono što se pita: kako bit Božja njemu predočuje sve buduće slobodne čine kao moguće kad će se neki slobodni čini sigurno dogoditi ili bi se sigurno dogodili kad bi se ispunio stanoviti uvjet. c) »Njeki opet misle, da Bog spoz-

5 *Ondje*, str. 108.

naje slobodne buduće čine tako, što podpuno i savršeno spoznaje sve volje i sve motive. Ali i ovdje ostaje težkoća, što volja i kraj svih motiva ostaje slobodna, te u njoj nije sadržana nužno određena odluka...«.⁶ Ni ovdje ne spominje pojedinačno nijedno mišljenje niti autora. Ne preostaje drugo nego pozvati se na neograničenu i savršenu Božju bit i vječnost. Ona uključuje i predoduje Bogu potpuno i savršeno sve volje u svim okolnostima, a po vječnom sada nazočan je u svim vremenima. Tako Bog u svojoj biti odvijeka spoznaje sve volje, ne samo kako bi se mogle odlučiti, već kako se odlučuju, dakle sve bez predetreminacije. A to zovu *scientia media*. Bog dakle ne spoznaje slobodne buduće čine kao buduće, nego kao nazočne. – Na temelju toga razabire se da Bauer zastupa *scientiam mediam*. No, priznaje da ni ova-ko stvar nije izvedena načistac pa dodaje Bellarminov citat iz Kleutgenove Teodiceje: »Res est omnino difficilis et fortasse in hac vita incomprehensibilis, qua ratione Deus futura praeoscit.«⁷ Za nas je danas jasno da je Bauer htio napisati priručnik i dati panoramu mišljenja, a ne akademski rješavati to vrlo zamršeno i antropomorfno shvaćeno pitanje iz prošlosti.

b) *Božja volja*

1. Drugo unutarnje djelovanje razumnog bića jest htijenje i ono mora biti u Bogu. I Bog ima volju i htijenje u pravom i najsavršenijem smislu. To proizlazi već iz fizičko–teleološkog dokaza što Bog djeluje svršeno, što je odredio ili htio da se sredstvom postiže svrhe. Bog također ima volju jer ima um koji slijedi svoju težnju (*appetitus rationalis*) da njome teži k onom što ga usavršava, a ta se težnja zove volja. Umom prima u sebe spoznane stvari, a voljom teži k njima i stupa s njim u odnos. To je osobina duševne supstancije.

Bitna savršenost Božje volje je u tome što ona nije različita od Božje biti pa je stoga vječno, nepromjenljivo htijenje, ne razlikujući se ni virtualno od svoga čina. Budući da posjeduje sve dobro, težnja je u tom dobru i ljubi ga. A ljubav je prvi i temeljni čin htijenja, zato je Bog ljubav.

2. Prvi i glavni predmet Božje volje jest sama bit Božja, dobro neograničeno. Božje htijenje je savršeno, može htjeti stvari samo po njihovoj pravoj vrijednosti i dobroti, a to je on sam. Zato je jedini predmet po sebi vrijedan ljubavi. I taj glavni predmet ispunja i zadovoljava volju kao apsolutna spoznana dobrota. – No, po onoj: *bonum est diffusivum sui*, Bog je htio da se u bićima po njegovoj dobroti priopći analogno njegova dobrota. Zato je svako biće iskazuje u određenoj mjeri i zato Bog ljubi bića kao svoju priopćenu dobrotu. »Amor Dei est infundens et creans bonitatem in rebus« (I, q.20, a.2).⁸

6 *Ondje*, str. 109.

7 *Ondje*, str. 110.

8 *Ondje*, str. 117.

3. Božja je volja slobodna i to u samoodluci slobodom indiferencije. Zato Bog nužno hoće svoju dobrotu, uvijek je *in actu* i ne može je ne htjeti jer mu je to formalni predmet težnje i jer je njegova dobrota najčvršće povezana s voljom.

Kako treba shvatiti Božju slobodu? Opet iznimno teško pitanje, tu su posrtali i Leibniz, pa Günther, Rosmini. Bauer uzima viam negationis isključujući nesavršenosti u ljudskoj slobodi pa tako dolazi do izražaja Božja sloboda. Biranje između dobra i zla, potencijalnost i promjenljivost naše volje zbog njezine ograničenosti, teškoće su naše volje i slobode. A Božja je volja neograničena, na bit slobode spada i indiferencija s obzirom na predmete, vječni je nepromjenljivi čin. – No, misterij ostaje. On hoće nužno sebe, svoju bit, kako bi uopće mogao nešto drugo htjeti osim sebe kad mu je čin nužan i nepromjenljiv. Htijući stvorove, zar bi htio nešto drugo osim sebe? Nema u Bogu druge forme kojom bi nešto htio što bi se odnosilo na različite predmete. »Kako to biva, da se eminentni čin volje Božje odnosi na različite predmete, te ih može ili htjeti ili ne htjeti, ne može naš ograničeni um ni slutiti, jer u obće nijesmo podobni spoznati, kako Bog jest i kako živi.«⁹

4. Razdioba Božje volje. – Oslanjajući se na skolastičku tradiciju Bauer dijeli Božju volju na više grana, radi jasnoće same stvari. Tako volja Božja može biti: volja u pravom smislu (*voluntas beneplaciti*) i u prenesenom smislu (*voluntas signi*). Takvih znakova ima pet: djelovanje, zapovijed, zabrana, savjet i dopuštanje. Zatim volja Božja može biti bezuvjetna i uvjetna, uspješna i neuspješna, prethodna i susljedna (*antecedens* i *consequens*). Imajući ovo na umu, lakše shvaćamo: što Bog hoće naprosto i bezuvjetno, mora se dogoditi, a što naprosto i bezuvjetno neće, ne može se nikako dogoditi. Bog nas jednostavno hoće zakonom ili zabranom obvezati ili savjetom ponukati na nešto savršenije. – Mi bismo danas rekli: *qui bene distinguit, bene docet!*

5. Afekti i moralne savršenosti Božje volje. – Bauer pretpostavlja da se u Bogu može i o tome govoriti, analogno našoj volji koja je sjedište afekata i moralnih kreposti. Ovdje misli na duševne afekte za koje smijemo tvrditi da se nalaze u Bogu ili formalno (ljubav i radost) ili metaforično (nada, očajanje, smjelost, strah, srdžba). Zbog sličnosti ovih čina možemo i za Boga reći da se »ražalostio« zbog drukčijeg događanja nego što je on uvjetno htio. U formalnom smislu su u Bogu ljubav i radost isto, samo što nisu ništa drugo nego čisti čin volje.

Što se tiče moralnih kreposti u Bogu su one koje ne sadrže nikakve nesavršenosti (u smislu stjecanja novih moralnih kvaliteta), koje formalno odgovaraju neograničenoj savršenosti Božjoj. Bauer poimence spominje dobrostivost (*liberalitas*), veledušnost (*magnificentia*), ne gledajući na svoju korist dijeli svima dobra. To je dobrotvornost (*beneficentia*), zatim milosrđe, milostivost. Zato što je najsvetije biće, Bog je pravedan, suglasno redu koji izvire iz njegove mudrosti.

9 *Ondje*, str. 120.

6. Može li Bog htjeti zlo? – Nakon razjašnjenja pojmov, Bauer zaključuje: Bog može htjeti fizičko zlo kao sredstvo (ili *per accidens*) jer je ono samo pomanjkanje nekog fizičkog dobra; a moralno zlo može samo pripustiti jer ono nije pomanjkanje nekog fizičkog dobra, nego ono, volju koja ga hoće, lišava neograničenoga dobra, tj. samoga Boga. No o tome se još govori u vezi s Božjim promislom.

c) *Božja moć*

Božja volja kao uzrok svega postojećega jest aktivna moć. Da u njemu ima takva moć, uvjeravamo se *a posteriori* iz samog bivstovanja stvorova koji postoje djelovanjem prvog uzroka. *A priori* to slijedi i iz Božje biti i naravi tvorne moći koja je savršeno *in actu* pa joj stoga pripada i savršena moć.

Bitna savršenost Božje moći nije različita od same Božje biti, jer i sama bit ukoliko djeluje, jest moć. Samo kod stvorenih bića razlikujemo moć i djelovanje. Ako u Bogu usporedimo njegovu moć s voljom i umom, onda je očito u Bogu um, volja i moć jedno. Zato je to savršenstvo moći Božje: isto je bit Božja i njegova moć, ona je vječni nepromjenljiv čin.

Božja je moć neograničena jer se temelji na stvarnoj savršenosti koju ima tvorni uzrok i može učiniti sve što nije u sebi metafizički ili apsolutno nemoguće; ono što uzrok ne bi mogao učiniti, bilo bi zbog toga što u sebi uključuje protuslovlje. To bi bilo upravo ništa i zato nebiće, ništa stvarno, a to ne može biti predmet Božje volje, ne zbog manjka moći nego zbog nepostojanja predmeta.

Zaključak

1. Bauer filozofira sustavno, zbog traktata, zbog određene potrebe: apologetske i prisutnog materijalizma i pozitivizma (sukob u Akademiji, duhovne potrebe Sveučilišta). Ne ulazi u pretjeranu znanstvenost, nego je praktičan – zbog priručnika.

2. On je neotomist, oslanja se na duh skolastičke tradicije, najviše citira Tomu Akvinskog, ali i mnoge suvremenike s kraja prošlog stoljeća i glavne predstavnike velikih filozofskih sustava.

3. U iznesenom dijelu *Teodiceje*, Bauer opisuje Božje djelovanje na dobro svijeta sa simpatijom, konstruktivno, radosno i vedro u odnosu prema svijetu. Bog je ljubav. To zvuči vrlo simpatično. Bog je prikazan kao radosno počelo.

4. Bauer svojom *Teodicejom* uvodi hrvatsko filozofsko nazivlje: zorna cjelota (u vezi s Wundtom), zamjedba, tvar i lik, uzajmica, porječnost (porijekla), pričute,¹⁰ uzajmičenje, biljega, biće, bitak, ništa, jav (*Schein*), pojava (*Erscheinung*),¹¹ zgađanje,¹² zor.¹³

10 Usp. KRIŽANIĆ, Z., *Antun Bauer i njegova filozofija*, KS, Zagreb 1986., str. 79.

11 *Ondje*, str. 80.

5. Osnivač Akademije i Sveučilišta u Zagrebu, đakovački biskup J.J. Strossmayer uputio je tri riječi Sveučilištu između g. 1874. i g. 1890., apelirajući pri tom posebno na činjenicu da je sve u Europi u kršćanskoj kulturi odraslo i nakon otvaranja sveučilišta želi da ono bude hram znanosti i istine, jer je ona uzvišeni cilj za kojim svaki član sveučilišta iz sve duše treba težiti. »Zato naš narod želi i zahtjeva, da mu se mladež svagdje, a najpače na sveučilištu u duhu kršćanskom odhranjuje« (druga riječ Sveučilištu).¹⁴

A u pismu upućenom sveučilišnom rektoru G. Baronu, 2. studenoga 1886. g. piše: »Uzvišena svrha svake nauke i učenosti jest istina i značajnost, a jedno i drugo je nerazrješivo spojeno s Bogom, vječitim izvorom svakog svjetla i istine« ... Stari pisci (s Ciceronom) znaju »da su zakoni, ljeta, suglasje i red u svijetu objava 'mentis supremae, supremique numinis'«.¹⁵ – Smatram da je Bauer, kao poslušni član Sveučilišta i Akademije, čuo te riječi i baš kao prvo djelo upravo priredio filozofiju o Bogu kao izvoru istine, dobrote i ljubavi. Kao da je htio reći: Bog neka bude formativni princip sveučilišne mladeži. To je moja teza u vezi sa Strossmayerovim riječima i Bauerovom teodicejom.

6. Sud našeg filozofa Stjepana Zimmermanna o Bauerovu djelu: »Pojava prvih djela Bauerovih znače za školsku filozofiju u Hrvatskoj početak savremenog i kritički samostalnog rada.«¹⁶

THE TEODICIJA BY BAUER FROM 1892 – ON THE ACTING OF GOD

Slavko PLATZ

Summary

This manual was written by Antun Bauer at the end of the last century, with it being the first such publication in Croatian. The author analyses a part of the book that deals with the action of God. The analysis is broken into three parts: God's Knowledge, God's Will and God's Power. The manual represents the beginning of modern and critical independent studies on Scholastic philosophy in Croatia.

12 *Ondje*, str. 81.

13 *Ondje*, str. 84.

14 PAVIĆ, M. – CEPELIĆ, M. *Biskup Josip Juraj Strossmayer*, Zagreb 1900–1904., str. 264.

15 *Ondje*, str. 266–267.

16 ZIMMERMANN, Stjepan. *Historijski razvitak filozofije u Hrvatskoj*, Zagreb 1929., str. 22.